

Examen VWO

2021

tijdvak 3
donderdag 8 juli
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 23 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Hebzucht

Hebzucht is een omstreden begrip en de opvattingen over de waarde van hebzucht lopen sterk uiteen. Sommigen menen dat hebzucht hoort bij de menselijke natuur; anderen zien hebzucht als een ondermijning van het goede leven.

In Plato's ideale staat, bijvoorbeeld, is geen plaats voor hebzucht.

Volgens Karl Popper leidt Plato's ideale staat echter tot een dystopie.

- 2p 1 Leg met het verband tussen de orde in de samenleving en de menselijke ziel uit dat er in Plato's ideale staat geen plaats is voor hebzucht. Geef vervolgens met Poppers kritiek op Plato een argument tegen de uitbanning van hebzucht uit de samenleving.

Aristoteles onderscheidt verschillende soorten deugden.

- 3p 2 Geef Aristoteles' onderscheid tussen ethische en dianoëtische deugden weer.

Leg vervolgens met hebzucht als voorbeeld uit dat volgens Aristoteles:

- ethische deugden dianoëtische deugden vooronderstellen, en
- dianoëtische deugden ethische deugden vooronderstellen.

Door hedendaagse psychologen wordt onderzocht hoe hebzuchtig mensen zijn. Zij definiëren hebzucht als een onverzadigbaar verlangen naar meer. Om hebzucht vervolgens meetbaar te maken stelden zij een 'hebzucht-schaal' op. Die schaal bestaat uit zeven stellingen waarop gescoord kan worden van 1 (zeer mee oneens) tot 5 (zeer mee eens):

tekst 1

- 1 Ik wil altijd meer
- 2 Eigenlijk ben ik best wel hebzuchtig
- 3 Van geld kun je nooit genoeg hebben
- 4 Zodra ik iets bereikt heb, begin ik aan het volgende te denken dat ik graag wil
- 5 Hoeveel ik ook heb, ik ben nooit helemaal tevreden
- 6 Mijn levensmotto is: 'meer is beter'
- 7 Ik kan mij niet voorstellen dat ik ooit te veel dingen zou hebben

bron: universonline.nl, De psychologie van hebzucht, 2016

Volgens Aristoteles heeft iemand die deugdzaam is 'ware vriendschap met zichzelf'.

- 1p 3 Leg met een voorbeeld uit tekst 1 uit dat iemand met een hoge score op de hebzucht-schaal volgens Aristoteles geen 'ware vriendschap met zichzelf' kan hebben.

Uit het onderzoek blijkt dat er tussen verschillende beroepsgroepen een verschil is in de mate van hebzucht. Een van de onderzoekers, Marcel Zeelenberg, licht de resultaten toe:

tekst 2

De allerhebbertigsten onder ons werken in de olie-industrie. De makelaardij staat op nummer twee, bankiers en verzekeraars op drie, de handel op vier. Niet verwonderlijk, vindt Zeelenberg: "Als je veel materiële begeerten hebt, word je geen kleuterjuf. Dan doe je liever werk op provisie-basis of je zoekt een sector waar je bonussen kunt binnenslepen."

Ook in de overheid en de zorg werken mensen die relatief laag scoren op de hebzuchtschaal. Hebzucht gaat vaak gepaard met min of meer omstreden gedrag. "In spelsituaties zie je dat hebzuchtige mensen scherper onderhandelen en als ze moeten delen, houden ze meer voor zichzelf dan gemiddeld", aldus Zeelenberg. "Ze hebben vaker schulden. En inhalige mensen hebben minder moeite met immoreel gedrag, met het aannemen van steekpenningen bijvoorbeeld, dan niet-inhalige mensen."

Ook zijn hebzuchtige mensen vaker jaloers en materialistisch.

bron: De Volkskrant, De langzame normalisering van de hebzucht, 2018

De onderzoekers spreken zich niet expliciet uit over de gevolgen van hebzucht voor de samenleving als geheel. Toch kan je uit tekst 2 met de neo-klassieke (economische) opvatting argumenten halen voor de stelling 'hebzucht heeft een positief effect op de samenleving'.

- 1p 4 Geef een argument **voor** deze stelling met tekst 2 en de neo-klassieke (economische) opvatting.

Volgens Alisdair MacIntyre wordt onze tijd gekenmerkt door een morele leegte en is een actualisering van het deugdbegrip nodig om die leegte tegen te gaan.

- 1p 5 Beargumenteer met tekst 2 of jij het eens bent met MacIntyre dat een actualisering van het deugdbegrip nodig is.

Volgens tekst 2 wordt de beroepskeuze van mensen mede bepaald door hun mate van hebzucht.

Volgens Jeremy Bentham wordt het handelen van mensen altijd bepaald door het nutsprincipe, ook als iemand zich niet laat leiden door hebzucht. Immanuel Kant heeft kritiek op de utilitaristische opvatting van moraal.

- 3p 6 Leg uit dat ook mensen die zich bij hun beroepskeuze **niet** laten leiden door hebzucht, volgens Bentham **wel** geleid worden door het nutsprincipe. Leg vervolgens Kants kritiek op het nutsprincipe uit, met:
- zijn opvatting van de goede wil, en
  - een voorbeeld uit tekst 2.

Filosoof Jeroen Linssen heeft bestudeerd hoe de waardering van hebzucht in de loop van de geschiedenis is veranderd. Volgens hem is een belangrijke omslag in het denken over hebzucht gekomen met Adam Smith. Linssen zegt over Smith:

tekst 3

Hij praatte op een sublieme manier de hebzucht – het eigenbelang – van de enkeling goed. Opeens was hebzucht niet meer destructief, maar de motor van de welvaart. Als iedereen pakt wat hij pakken kan, worden we daar allemaal beter van.

bron: De Volkskrant, De langzame normalisering van de hebzucht, 2018

Linssen vat in tekst 3 hebzucht of eigenbelang bij Smith op als ‘pakken wat je pakken kan’.

- 1p 7 Leg met Smiths opvatting van de markt uit welke kritiek kan worden gegeven op Linssens uitleg van eigenbelang bij Smith.

Sommige mensen keren zich af van het idee dat het goede leven onlosmakelijk verbonden zou zijn met geld verdienen en consumeren. De stroming van het minimalisme bijvoorbeeld, krijgt steeds meer aanhang. Minimalisten stellen dat een betekenisvol leven niet te vinden is in nog meer spullen:

tekst 4

Minimalisme kan je helpen om vrijheid te vinden. Dat betekent niet dat er iets fundamenteel mis is met het bezit van materiële spullen. Het huidige probleem zit hem in de betekenis die we toekennen aan die spullen. We hebben de neiging om te veel betekenis te geven aan onze spullen en daarbij andere zaken te verwaarlozen: onze gezondheid, onze relaties, passies, onze persoonlijke groei en ons verlangen om bij te dragen aan iets wat groter is dan onszelf.

Het omzeilen van consumentisme betekent niet dat minimalisten uit de economie stappen. In plaats daarvan richt minimalisme zich op intentionaliteit, dat wil zeggen, we besteden ons geld bewuster.

Minimalisten investeren in ervaringen boven bezit. Reizen, onafhankelijke concerten, vakantie, buurttheater, enzovoort. We kunnen allemaal ons geld uitgeven zonder nieuwe spullen te kopen.

naar: theminimalists.com, What is minimalism?

De huidige samenleving kan getypeerd worden als een prestatimaatschappij. Volgens sommigen leiden de problemen van de prestatimaatschappij tot de paradox van de verwerkelijking van de vrijheid.

- 2p **8** Geef weer wat de paradox van de verwerkelijking van de vrijheid inhoudt. Beargumenteer vervolgens met tekst 4 of het minimalisme volgens jou een oplossing kan bieden voor deze paradox in de prestatimaatschappij.

De minimalisten gaan ervan uit dat het 'bewuster besteden' van je geld bijdraagt aan het goede leven. Volgens hen kan deze invulling van het goede leven via de vrije markt gerealiseerd worden.

- 2p **9** Beargumenteer of jij het eens bent met deze invulling van het goede leven van de minimalisten, met:
- een opvatting over de samenhang tussen hebzucht en de vrije markt, en
  - de dimensie 'zin' van het goede leven.

Opgave 2 De correcties

Met zijn roman *De correcties* brak de Amerikaanse schrijver Jonathan Franzen internationaal door. Hij beschrijft in deze roman een gezin van vijf mensen. Zij proberen allemaal om een goed leven te leiden. In de Amerikaanse samenleving, die gedomineerd wordt door de vrije markt, is alles voor hen te koop, kan alles altijd beter, nieuwer en succesvoller. Elke oneffenheid in werk, persoonlijk geluk en lichaam is te corrigeren. De vader van het gezin, Alfred, leidt aan de ziekte van Parkinson en is dementerend. Hij heeft zijn hele leven gewerkt bij een spoorwegmaatschappij die de leeglopende en economisch noodlijdende stadjes in Kansas en Missouri bediende. Alfred vindt de maatschappelijke functie van de spoorwegmaatschappij belangrijk.

tekst 5

Hoewel de spoorwegmaatschappij in de eerste plaats verantwoordelijkheid schuldig was aan de aandeelhouders, hadden de functionarissen uit Kansas en Missouri de raad van bestuur ervan overtuigd dat een spoorweg, omdat die in veel plaatsen in het achterland een zuiver monopolie was, het aan de samenleving verplicht was om de exploitatie van de aftakkingen en zijlijnen in stand te houden. Alfred geloofde in het spoor en hij wist uit eigen ervaring wat een regelmatige dienstregeling betekende voor de burgertrots van een stad.

naar: Jonathan Franzen, De correcties, 2012

Filosofisch wordt een onderscheid gemaakt tussen een 'dunne moraal' en een 'dikke moraal'.

2p 10 Geef weer wat dit onderscheid inhoudt met betrekking tot het goede leven.

Leg vervolgens met dit onderscheid uit of Alfred eerder aansluit bij de opvatting over het goede leven van het communitarisme of die van het liberalisme.

Alfred heeft met zijn werk voor de spoorwegmaatschappij altijd zijn gezin kunnen onderhouden.

Volgens Georg Hegel voorzien individuen in een burgerlijke maatschappij niet direct, maar indirect in hun eigen behoeften. De twee grondprincipes van de burgerlijke maatschappij, algemeenheid en bijzonderheid, manifesteren zich in arbeid.

2p 11 Leg met het voorbeeld van Alfred uit dat volgens Hegel het algemeen belang gediend wordt door:

- de inwerking van het bijzondere op het algemene, en
- de inwerking van het algemene op het bijzondere.

Alfred heeft in zijn jonge jaren als amateurscheikundige een ontdekking gedaan waarop hij een octrooi heeft. Een groot farmaceutisch bedrijf wil dit octrooi nu van hem kopen omdat deze ontdekking nodig is voor de ontwikkeling van een nieuwe medicijn 'CorrectAll'.

Gary, Alfreds oudste zoon, dringt er bij zijn vader op aan een heel hoog afkoopbedrag te vragen voor dit octrooi. Maar tot woede van Gary is Alfred niet geïnteresseerd in geld en laat hij zich met een schijntje afschepen, terwijl zijn vader juist nu door dementie en parkinson meer zorg nodig heeft en hij de uitgebreide zorgverzekering niet meer kan betalen.

Gary zelf handelt in aandelen bij een grote bank en omarmt de neoliberale marktlogica. Hij beschouwt zichzelf om die reden als de gecorrigeerde versie van zijn vader.

Volgens Karl Marx staat de vrije markt op gespannen voet met het goede leven.

4p 12 Leg deze opvatting van Marx uit, met:

- de rol die kapitaal volgens Marx speelt, en
- Marx' opvatting over privébezit van productiemiddelen.

Beargumenteer vervolgens of jij het eens bent met Marx' opvatting dat de vrije markt op gespannen voet staat met het goede leven, met:

- het voorbeeld van Gary en zijn vader, en
- jouw standpunt over het begrenzen van de neoliberale marktlogica.

Behalve Gary zijn er nog twee kinderen in het gezin: Chip en Denise. Zoon Chip heeft het minst geslaagde leven. Hij is ontslagen als docent aan de universiteit, hij is verlaten door zijn vriendin, hij blijft maar correcties aanbrenge in een nooit afkomend, slecht filmscenario en hij zit tot over zijn oren in de schulden bij zijn zus Denise. In zijn zoektocht naar een goed leven, laat hij zich in met een kerel die vanuit Litouwen Amerikaanse investeerders oplicht. Tussen de gangsters in Litouwen denkt Chip na over de Amerikaanse vrije markt:

tekst 6

Chip vond de globale overeenkomsten tussen de zwarte markt van Litouwen en de vrije markt van Amerika frappant. In beide landen was de rijkdom in handen van weinigen; iedere scheiding tussen de particuliere en publieke sector was verdwenen, en de economie werd voornamelijk aangedreven door de onverzadigbare vraag naar de luxe van de elite. Het grootste verschil tussen Amerika en Litouwen was, voor zover Chip kon zien, dat in Amerika de weinige rijken de talloze niet-rijken eronder hielden door middel van geestdodend, zielloos amusement en dito hebbedingetjes en farmaceutische middelen, terwijl in Litouwen de paar machtigen de machteloze massa eronder hielden door te dreigen met geweld.

naar: Jonathan Franzen, De correcties, 2012

In tekst 6 heeft het verschil tussen Amerika en Litouwen te maken met de rol van instituties.

- 1p 13 Leg uit in welke situatie uit tekst 6 Marx' kritiek op instituties te herkennen is: in die van Amerika **of** in die van Litouwen.

Het begrip 'instituties' kan op verschillende manieren gedefinieerd worden, afhankelijk van de vooronderstellingen waar je van uitgaat.

- 3p 14 Beargumenteer of instituties volgens jou de persoonlijke vrijheid inperken of juist mogelijk maken, met:
- een definitie van het begrip 'harde institutie' **of** een definitie van het begrip 'zachte institutie',
  - een vooronderstelling waarop die definitie is gebaseerd, en
  - een passend voorbeeld.

De moeder van het gezin, Enid, is verbitterd over haar eigen leven en vooral over de levens van haar man en kinderen. In elk gesprek dat ze met haar man en kinderen heeft, probeert ze hun gedrag te corrigeren. Haar verongelijkte gevoel is op een dieptepunt als ze van een arts een pilletje voorgeschreven krijgt met de naam Aslan. Het pilletje blijkt een illegale, verslavende, xtc-achtige drug te zijn die Enid liefdevol stemt. Ze wordt er vergevend en medelevend van ten aanzien van haar man, haar kinderen en het leven.

- 3p 15 Leg uit:
- wat de christelijke liefde (agapè) als hoogste theologale deugd inhoudt, en
  - in welk opzicht Camus aansluit bij de christelijke agapè **en** in welk opzicht hij deze bekritiseert.

Leg vervolgens uit dat het Aslan-pilletje binnen het christendom geen werkelijke zin kan geven.

Aan het eind van de roman beseft Enid, als ze is losgekomen van haar verslaving aan het Aslan-pilletje, dat ze ook gelukkig kan zijn zonder dat haar kinderen en zijzelf perfect in het succesvolle plaatje passen dat ze altijd voor ogen heeft gehad.

De titel van de roman *De correcties* verwijst naar hoe de vijf personages proberen om hun leven te leiden. Bij tegenslag en mislukkingen proberen ze onmiddellijk zichzelf en anderen te verbeteren en bij te sturen. Het doel van de personages is een maatschappelijk succesvol, financieel onafhankelijk en persoonlijk geslaagd leven.

Martha Nussbaum onderscheidt twee strategieën om met onze menselijke kwetsbaarheid om te gaan.

- 2p 16 Leg uit bij welke van deze twee strategieën de 'correcties' in Franzens roman het best aansluiten.

Beargumenteer vervolgens met Enids besef **en** een afweging van deze twee strategieën of de 'correcties' volgens jou noodzakelijk zijn voor het goede leven.

Opgave 3 De meeste mensen deugen

In zijn boek *De meeste mensen deugen* bespreekt Rutger Bregman de vraag of mensen van nature goed of slecht zijn.

De heersende gedachte is dat mensen eigenlijk egoïstisch en agressief zijn. Een dun laagje beschaving houdt deze ware aard van mensen verborgen, maar in noodsituaties komt hij naar boven. Dit wordt ook wel de 'vernistheorie' genoemd, waarin 'vernis' slaat op een dun laagje lak om iets te beschermen.

Het mensbeeld van Sigmund Freud lijkt op deze vernistheorie.

- 1p 17 Geef een overeenkomst tussen het mensbeeld van Freud en het mensbeeld in de vernistheorie.

Om te ontdekken of de vernistheorie klopt, onderzoekt Bregman in zijn boek de situatie op Paaseiland. Dit is een klein eiland in de Stille Oceaan dat ooit vol stond met 'moai', massieve stenen beelden van gigantische hoofden. De geschiedenis van Paaseiland staat bekend als een voorbeeld van een samenleving in verval.

Volgens sommige onderzoekers leefden op Paaseiland ooit 15.000 mensen. De productie van de moai zou echter steeds verder zijn opgevoerd door een machtig stamhoofd. Dit vereiste zo veel hout voor het vervoer dat de grond erodeerde, de landbouw stagneerde en de eilandbewoners honger leden. Hierop brak er een burgeroorlog uit.

Volgens John Lockes opvatting over het doel van staten schoot de staat van het stamhoofd op Paaseiland tekort. Bij de oprichting van een staat doen mensen volgens Locke afstand van twee vermogens.

- 2p 18 Geef deze twee vermogens weer.

Leg vervolgens uit welk opgegeven vermogen maakt dat het stamhoofd op Paaseiland volgens de opvatting van Locke tekort is geschoten.

Onderzoekers beschrijven de burgeroorlog op Paaseiland als een oorlog van allen tegen allen. Volgens sommige filosofen zou dit ook het kenmerk zijn van een natuurtoestand.

De natuurtoestand is volgens Locke geen situatie van totale bandeloosheid.

- 2p 19 Leg met Lockes idee van de natuurwet uit dat volgens Locke de natuurtoestand geen situatie van totale bandeloosheid is.

Beargumenteer vervolgens of jij het met Locke eens bent dat een natuurtoestand **niet** noodzakelijk vervalt in een oorlog van allen tegen allen.

Volgens de onderzoekers leefden de Paaseilanders in eerste instantie in een vruchtbaar paradijs, waar alles in overvloed aanwezig was. Het ging pas mis toen het staatshoofd de productie van de moai opvoerde en als zijn eigen prestigeproject ging zien.

Bregman is het niet met de onderzoekers eens en denkt dat het verslepen van de moai als een 'collective work event' moet worden gezien, een gezamenlijk ritueel om mensen bij elkaar te brengen. Tweehonderd jaar lang werd er elk jaar een moai geplaatst.

Menselijke verlangens kunnen op verschillende manieren een rol spelen in een samenleving. Plato en Aristoteles onderscheiden in dit verband 'thymos' (emotionele bezieling) en 'epithumia' (lustvol verlangen).

2p **20** Leg het begrip 'epithumia' uit met het voorbeeld van de Paaseilanders in het vruchtbare paradijs.

Leg vervolgens het begrip 'thymos' uit met het voorbeeld van het 'collective work event'.

Volgens Bregman kun je de uitputting van de natuur op Paaseiland lezen als een verhaal over de situatie in onze moderne maatschappij.

Bruno Latour denkt dat de aarde aan een dergelijke uitputting kan ontsnappen door een ecologische transitie. Volgens Latour moeten we daarvoor wel afstappen van het subject-objectschema.

3p **21** Leg met het begrip 'netwerk' uit wat er volgens Latour mis is met het subject-objectschema.

Leg vervolgens met een voorbeeld uit wat een ecologische transitie inhoudt.

Beargumenteer tot slot met dit voorbeeld en het begrip 'netwerk' of we volgens jou moeten afstappen van het subject-objectschema, zoals Latour stelt, om een ecologische transitie te kunnen bereiken.

Na onderzoek concludeert Bregman dat het verval van Paaseiland niet te wijten is aan een oorlog en dat de ontbossing het gevolg is van een rattenplaag.

Toch is het verhaal van de egoïstische eilandbewoners die hun eigen beschaving vernietigden eindeloos vaak herhaald. En dit negatieve mensbeeld heeft volgens Bregman een heel schadelijk gevolg, het nocebo-effect:

tekst 7

Neem het placebo-effect. Slik een neppil waarvan de dokter zegt dat hij werkt en je zou je zomaar beter kunnen voelen. Maar het werkt ook andersom. Slik een neppil waarvan je *denkt* ziek te worden, en de kans is groot dat je het wordt. Waarschuw je patiënten voor ernstige bijwerkingen, en ze zouden er zomaar last van kunnen krijgen.

bron: Rutger Bregman, De meeste mensen deugen, 2019

- 1p **22** Leg met het verhaal over het verval van Paaseiland uit dat een nocebo-effect kan optreden omdat de mens zich tot zichzelf-in-de-wereld verhoudt.

Bregman stelt dat we de dominante diersoort op aarde zijn geworden door onze vriendelijkheid. Door natuurlijke selectie is die eigenschap steeds verder geëvolueerd en is sociaal gedrag genetisch verankerd. Mensen hebben een buitengewoon vermogen om van elkaar te leren en vergeleken met onze verre voorouders hebben we zachte, jeugdige gelaatstrekken gekregen. Homo sapiens is volgens Bregman 'homo puppy' geworden, een vriendelijk huisdier.

Als het mensbeeld 'homo puppy' juist is, dan heeft dit wellicht gevolgen voor hoe we de zin van het leven beschouwen. Het humanisme en het anti-humanisme zijn voorbeelden van levensbeschouwingen.

- 1p **23** Beargumenteer met het idee van de 'homo puppy' of jij het eerder eens bent met het humanisme of met het anti-humanisme.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.